

Ioana COSTA | **Însemnări despre istoria scrierii**
(Universitatea din București)

Abstract: (Notes on the History of Writing) The long history of choosing letters to match phonemes in various languages is never a straight, one-way journey. Attempts were made in order to find the best possible solutions and failures are to be accepted in order to observe the natural development of language and writing. Among huge failures in adopting a writing system is to be considered the so called “Linear B”, used for writing the oldest form of Greek language, the Mycenaean. This syllabic pattern is highly improper for the Greek language, characterised by frequent consonant clusters and regular final consonant. Some other borrowed sets of graphemes were more successful, without ever being completely suitable. Both the Greek and Latin alphabets display adjustments that sometimes have unexpected results when comparing their analogous lists of letters. Striking discrepancies are connected to letters *H* and *X*, present in both alphabets, with totally different phonetic values.

Keywords: letters, writing, Latin, Greek, orthography

Rezumat: Istoria îndelungată a alegerii unor litere pentru reprezentarea fonemelor specifice diverselor limbi nu este niciodată un parcurs linear. Au existat încercări de identificare a soluțiilor celor mai potrivite, iar eșecurile trebuie să fie acceptate ca atare, cu scopul de a păstra dezvoltarea naturală a limbii și a scrisului. Așa-numitul „linear B”, atestat pentru cea mai veche formă de scriere a textelor grecești (miceniana) este o exemplificare a utilizării unui sistem grafic total inadecvat fonetismului limbii respective, în condițiile în care acest silabar este rudimentar, neincluzând grafeme care să corespundă unor grupuri consonantice sau unor silabe terminate în consoană. Alte seturi de grafeme împrumutate au cunoscut ajustările necesare scrierii grecești și latinești. Statutul literelor *H* și *X*, prezente în ambele alfabet (cu valori fonetice diferite), ilustrează procesul de reutilizare și adaptare la specificul fonetic.

Cuvinte-cheie: litere, scriere, latină, greacă, ortografie

Preluarea unui set de grafeme de către vorbitorii unei alte limbi, caracterizate prin trăsături fonetice inevitabil diferite, implică de fiecare dată o încercare de adaptare ale cărei imperfecțiuni sunt perceptibile în plan sincron și devin înșelătoare în plan diacronic; în varianta unui conservatorism grafic ori, dimpotrivă, a unor decizii de reformă ortografică, ajustările fixate prin convenție se pot transforma nu doar într-o povară pe care limba normată este silită să o poarte, ci chiar (dacă reforma ortografică este insuficient motivată) într-o sursă a abaterilor de la normă.

Discrepanțele care apar ori de câte ori un sistem de scriere este împrumutat sunt în mare parte mascate de convențiile care funcționează în interiorul fiecărei limbi: chiar dacă nu sunt anulate, ele sunt imperceptibile pentru cei care folosesc respectivele norme ortografice fără a le privi în perspectiva evoluției lor. De-a lungul istoriei limbilor individuale, au fost propuse relativ frecvent reforme ortografice, de detaliu sau ample; ajustările au supraviețuit însă doar în parte, fără o legătură evidentă cu caracterul lor necesar sau întemeiat.

Printre eșecurile mari ale adoptării unui sistem de scriere se poate număra așa-numitul „linear B”, folosit pentru a nota cea mai veche formă cunoscută în prezent a limbii grecești („miceniana”). Era o scriere silabică rudimentară, care folosea câte un

semn pentru fiecare dintre cele cinci vocale și pentru toate combinațiile posibile ale unei consoane urmate de o vocală. Această structură silabică este cu totul inadecvată limbii grecești, care atestă frecvent grupuri consonantice, precum și finale de cuvânt consonantice. Adoptarea acestui silabar pentru notarea unei limbi cu certe trăsături indo-europene a impus aproximări și, mai cu seamă, apariția unor „vocale false”, altfel spus utilizarea unor grafeme de tip [consoană+vocală] cu valoarea unor simple notări consonantice (fără a marca însă în vreun fel opoziția [consoană+vocală falsă] față de [consoană+vocală]). Probabil în legătură directă cu această inadecvare, silabarul a fost abandonat, fără a mai lăsa vreo urmă în sistemele de scriere grecești, așa încât descifrarea „linearului B”, la mijlocul secolului al XX-lea, s-a transformat într-un eveniment major al literaturii și lingvisticii, datorat unei îmbinări emblematică de aptitudini în domeniul filologiei, paleografiei și, nu în ultimul rând, al criptografiei, manifestate de Michael Ventris și John Chadwick.

Mai puțin spectaculoasă, dar deopotrivă de semnificativă, a fost soarta altor grafeme, adoptate cu un succes de durată în pofida faptului că nu erau întru totul adecvate. Alfabetele grec și latin atestă în egală măsură ajustări, ale căror rezultate sunt surprinzătoare mai cu seamă din perspectiva comparației celor două serii de litere. Există, de pildă, discrepanțe tulburătoare în utilizarea literelor *H* și *X*, prezente în ambele alfabetele, dar cu valori fonetice total diferite. Relația dintre cele două tipuri de scriere este evidentă, fie că o interpretăm în sensul unei descendențe (chiar intermediare) a alfabetului latinesc din cel grecesc, fie ca moștenire comună a unui sistem de scriere (de sorginte feniciată). Litera *X* aparține ambelor tipuri majore ale alfabetului grecesc, răsăritean și apusean: funcționează ca grafem cu valoare complexă, care corespunde grupului consonantic rezultat din întâlnirea oricărei velare cu o siflantă, în alfabetele vestice, și ca velară aspirată, în cele estice. Cele două valori sunt în mod evident rezultatul diferit al reutilizării unui grafem care nu aparținea setului original de litere împrumutat din alfabetul semitic; un indiciu vizibil al acestei cronologii este plasarea literei la finalul alfabetului, unde se află grafemele adăugate la o dată ulterioară. Moștenirea latinească păstrează litera cu valoarea fonetică a grupului consonantic [velară+siflantă].

Cealaltă literă cu valoare fonetică ambivalentă menționată mai sus, *H*, cunoaște o evoluție și mai spectaculoasă. Fără a fi fost inclusă în setul original de litere preluate din alfabetul semitic, neavând un echivalent fonetic grecesc care să îi justifice prezența, litera a fost ulterior folosită ca semn convențional pentru a nota un fonem nou apărut în dialectul ionic-atic, după ce vocala lungă [ā] s-a închis treptat, ajungând să semene tot mai mult articulatoriu cu [ē], dar fără a se identifica total cu aceasta, cel puțin în etapa intermediară. Litera *H*, în utilizarea ei feniciană, reprezenta o fricativă laringală surdă, așa cum a rămas în alfabetul latinesc și în descendentele lui, dar a cărei prezență nu părea necesară în alfabetul grecesc. Chiar și în latină, realitatea inventarului fonetic a permis refolosirea convențională a literei, fie ca notare a unui hiatus, fie în digrafeme rezervate seriei aspirate, în termenii împrumutați, cult, explicit, din greacă (e.g. *theatrum*, față de împrumutul vechi cu inițială surdă, *teatrum*). Această evoluție a fost posibilă în condițiile diminuării valorii fonemului respectiv, după cum o indică regulile scandării latinești, unde *H* nu marchează prezența unei consoane autentice, ci permite eliziunea vocalelor care o flanchează; evoluția italică a fonemului continuă această

tendență (*vide* numele literei în alfabetul limbii italiene, lipsit chiar de fonemul căruia îi corespunde formal, *acca*; este semnificativ în acest sens proverbul *non vale un'acca*, care subliniază interpretarea $H = „nimitic”$). Această echivalență fonetică corespunde în linii mari spiritului aspru (*spiritus asper*) din greaca veche, un semn diacritic aflat în descendența directă a literei *H*, reprezentând, simbolic, o jumătate (sau mai puțin de o jumătate) din grafemul respectiv.

Reutilizarea grafemelor vacante pentru a reprezenta foneme specifice unui anumit inventar fonetic (în mod deosebit, acele foneme apărute în istoria individuală a limbilor) este una dintre rezolvările posibile ale nevoii de adaptare atunci când este împrumutat un sistem de scriere. Remodelarea unui vechi grafem este o altă soluție, iar istoria literei latinești *G* este elocventă. Probabil datorită sistemului etrusc de scriere, care ar fi intermediat adoptarea alfabetului în spațiul latinesc, acesta din urmă era lipsit de distincția grafică între oclusive surde și sonore, folosind, în cazul velarelor, o singură literă pentru a reda [c] și [g] (și anume *C*, *K* și *Q*, în funcție de fonemul următor). Stadiul precedent este încă vizibil în abrevierea tradițională a prenumelor *Gaius* prin *C* și *Gnaeus* prin *Cn*. Mărturiile epigrafice arhaice atestă acest unic grafem pentru [c] și [g], e.g. *VIRCO* în inscripția cunoscută ca „vasul lui Duenos” (secolele VII-VI î.H.). Improprorie inventarului fonetic latinesc, ambivalența a fost anulată printr-o necesară distincție între cele două valori; personalitatea căreia i se atribuie această invenție este Spurius Carvilius Ruga, un libert care a trăit în secolul al treilea î.H. (*fl.* 230). În școala lui (cea dintâi școală elementară particulară deschisă la Roma), cele două litere pe care le cunoaștem în prezent au fost pentru prima dată folosite constant ca echivalente ale ocluserilor velare: surdă și, respectiv, sonoră. Litera *C*, în forma grafică uzuală acum, este în mod vădit continuatoarea literei grecești *gamma*, după cum o indică forma sa din mărturiile epigrafice, precum și poziția pe care o ocupă în alfabetul latinesc, imediat după *A* și *B*, tot așa cum *gamma* este a treia literă a alfabetului grecesc, după *alpha* și *beta*. Distincția formală între *C* și *G* este un segment de hastă, similar unui semn diacritic. Plasarea în alfabet a noii litere trebuia să respecte succesiunea anterioară a literelor, rigidizată prin valoarea numerică pe care o purtau în sistemul grecesc de notare a numeralelor: a ocupat așadar poziția rămasă liberă prin renunțarea, specific latină, la vechea literă *Z*; aceasta pare să fi fost îndepărtată de Appius Claudius Caecus, căruia sunetul corespunzător i-ar fi amintit de „dinții de mort”, după cum spune Martianus Capella în *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (3.261), în capitolul dedicat celei dintâi dintre artele liberale, gramatica (*grammatike*, în greacă, termen derivat din *grammata*, „litere”, tot așa cum în latină *litterae* este baza lexicală pentru *litteratura*).

În fine, pentru a încheia seria modalităților prin care se ameliorează un alfabet împrumutat, pe lângă redistribuire și remodelare, există posibilitatea adăugării unor semne grafice noi, așa cum atestă, pentru a da doar două exemple, seria „forfeda” din alfabetul ogamic sau cele cinci litere care încheie alfabetul copt (de evidentă origine greacă).

Istoria îndelungată a alegerii unor litere pentru reprezentarea fonemelor specifice diverselor limbi nu este niciodată un parcurs linear. Au fost făcute (și continuă să fie făcute, *vide* ortografia adoptată în 1993 pentru limba română, cu opțiunea surprinzătoare de a impune două grafeme, *î* și *â*, pentru un singur fonem, într-o distribuție guvernată de criteriul locului ocupat de fonemul respectiv în cuvânt) încercări de identificare a

soluțiilor celor mai potrivite, iar eșecurile care țin de sistemele de scriere trebuie să fie acceptate ca atare, cu scopul de a păstra o dezvoltare naturală – și, implicit, simplă –, în armonie cu limba pe care o reprezintă și cu principiile de scriere adoptate.

Bibliografie

- Cadorna, G. R. 1986. *Storia universale della scrittura*, Milano: Mondadori.
- Costa, I. 2008. *Fonetică istorică latină*, București: Editura Universității din București.
- Costa, I. 2011. *Papirus, pergament, hîrtie. Începuturile cărții*, București: Humanitas.
- Sihler, A. L. 1995. *New comparative grammar of Greek and Latin*, New York, Oxford: Oxford University Press.